

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 17 • İYUN (HAZİRAN) 2012

QƏZA VƏ QƏDƏR MƏSƏLƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İNSAN İRADƏSİ

i.f.d. Adilə TAHİROVA

Bakı Dövlət Universitetinin

İslam elmləri kafedrasının müəllimi

Keywords: fate and divine decree (qada and qadar), will (irada), power (qudra), acquisition (kasb), creation (khalq), justice (adl).

Ключевые слова: судьба, воля, могущество, создание, справедливость.

Açar sözlər: Qəza və qədər, iradə, qüdrət, kəsb, xəlqu-l əfal, ədl.

Dini araşdırmalar sahəsindəki klassik ənənəyə sadıq qalaraq qısaca da olsa qəza və qədər in lüğəvi və termin mənasını, sonra Qurani-Kərim və hədislərdəki anlamını izah etməklə yanaşı məsələyə məntiq, psixologiya, pedaqogika və digər sahələrin nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirərək fərqli bir yanaşma tərzini ortaya qoymağa çalışacağıq. Çünki qəza və qədər məsələsi insan zəhnini ta qədim dövrlərdən etibarən məşğul etdiyi üçün mövzu ilə əlaqəli düşüncə tarixində çox fikirlər söylənmiş, çox izahlar irəli sürülmüşdür. Lakin indiyə qədər bu məsələ tam həllini tapmadığı üçün hələ də tədqiqat obyektı olaraq qalır.

Qədər lüğətdə bir şeyin hüdudu, miqdarı, ölçüsü, qiyməti mənalарına gəlir.¹ Qurani-Kərimdə Fəcr 89/16, Mursəlat 77/23, Ənam 6/91, Maidə 5/34, Ənbiya 21/87, Rad 13/8, 26, Ənkəbut 29/62, Bələd 90/5, Qəmər 54/49, Furqan 25/2 ayələrində bu söz istifadə olunur. Qur'ani-Kərimdə sinonim və yaxın mənalı sayılan qədər, təqdir və miqdar sözləri 17 ayədə, müxtəlif feil formaları ilə də 25 yerdə Allaha nisbət edilir.² Bu Qur'ani sözlər termin mənasından çox “hesablanmış və ölçülmüş şəkildə yaradıb idarə etmə” kimi lüğət mənalарında istifadə olunur.³ Allah hər şeyi yaratmış və hər şeyə bir ölçü qoymuşdur. Bəzi alimlərin fikrinə görə *qədər*, kainatın ümumi

¹ İbn Mənzur, *Lisanu-l arab*, *qədər* maddəsi.

² Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, *Mucəmu-l-Mufəhrəs*, Tehran 1372, səh. 662.

³ Fəzlurrəhman, *Ana konularıyla Kuran*, Ankara 1993, səh. 56.

qanunları, əşyanın varlığını davam etdirmə və yox olması qanunlarıdır. Quranda keçən *qədər* sözü və törəmələri çox keçsə də bunların heç biri imanla əlaqəli deyil.⁴

Məsələnin tarixi arxaplanına gəldikdə isə Yunan filosoflarından etibarən bu mövzu müzakirə mövzusu olmuşdur. Epikür kimi bəziləri insan azaddır və buna görə qədər yoxdur demişlər. Yəhudi dini təfəkküründə də müzakirələr qədər, cəbr və ixtiyar məsələləri ətrafında cərəyan etmişdir. Qarailər cəbr və qədərçilik əqidəsinə meyl etmişlər. Rəbailər isə azad iradə və ixtiyara üstünlük verən bir fikri mənimsəmişlər. Şərqi xristianlığında isə ümumi təmayül insan iradəsinin azadlığına inanma istiqamətindədir. Pelagiusa görə bəndənin yaxşı və pis feilləri qarşısında məsuliyyətinə inanması zəruridir. Əks təqdirdə əxlaq qanunları böyük bir təhlükəyə məruz qalar. Şərqi kilsəsinin ən böyük teoloqlarından birisi olan Yuhanna əd-Diməşqi din fəlsəfəçiləri arasında insanın düşündükdən sonra vardığı qərara bağlı olaraq sırf öz iradə və ixtiyarı ilə ortaya çıxan ixtiyarı feilləri ilə insanın zorla və ya xarici bir təsir altında işlədiyi iztirari (qeyri-ixtiyari) feillərini bir-birindən ayıran ilk filosof olaraq bilinir. Yaqubilər isə Cəbriyyə fikrinə meyl etmişdir. Yeni Avropa filosoflarından Spinoza iradə azadlığını tamamilə inkar etmişdir. Leybnitsin də buna bənzər cəbr fikri vardır. Kant isə iradə azadlığı üçün digərlərindən fərqli əxlaq qanununa istinad edən yeni bir əsas qoymuşdur.⁵

Məsələnin İslamda inkişaf tarixinə gəldikdə isə müzakirələr ilk mərhələdə bu fikirlərə gətirib çıxarmışdır. Birincisi Allaha qədəri nisbət etmək ki, buradakı *qədər* Onun məxluqatından hasil olacaq işləri əzəli elmiylə bilməsi mənasındadır. İkinci olaraq Allahın bəndələrin işlərinə aid əzəli elminin cəbrə gətirib çıxarmadığı, icbar və iztirar (məcburiyyət) mənalarına da gəlmədiyi, şərrin dəstəklənməsi və Allaha həvalə edilməsi yönündə istifadəsinin doğru olmadığı düşüncəsi ortaya çıxmışdır.

İkinci mərhələyə gəldikdə bu mərhələdə əqli münaqişələr müsəlmanlardan bir qrupun mənimsədiyi və xalqa izah etməyə başladığı bir məzhəb halına gəlmişdir. Qədər məsələsinin ortaya çıxış səbəblərini xarici səbəbə- şərqi xristianlığına bağlayan Von Kremer, Nallino, De Boer, Joseph Schacht kimi şərqsünas alimlər Yuhanna əd-Diməşqi və tələbəsi Theodor Əbu Qurranın təsiri ilə izah edirlər. Məbəd əl-Cühəninin İslamda başlatdığı qədər məsələsi ətrafındakı müzakirələrin Əbu Yunus Sənsəveyhdən aldığı da söylənir.⁶ İkinci qrupun fikrincə bu müzakirələr Quran

⁴ Hüseyin Atay, **Kurana görə araştırmalar**, Ankara 1997, səh. 19.

⁵ İrfan Əbdülhəmid, **İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları**, İstanbul 1994, səh. 270-271.

⁶ İrfan Əbdülhəmid, **İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları**, səh. 280-283.

ayələrindən və İslam alimlərinin fikir yürütmələrindən qaynaqlanan daxili səbəblərə dayanır.

Cəbr və ixtiyar məsələsi əsasən iki məsələni tədqiq edir. Birincisi Allahın hər şeyi əhatə edən iradəsiylə insan iradəsi arasındakı münasibət, ikincisi Allahın mütləq qüdrəti ilə insan qüdrəti arasındakı münasibətdir. Əslində buna üçüncü bir məsələni də əlavə etmək mümkündür. Bu da Allahın mütləq elminin insanın əməllərinə təsiri məsələsidir.

İslam düşüncə tarixində qəza və qədərlə əlaqəli üç əsas mövqeyə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri insanın öz əməlləri üzərində heç bir rolunun olmadığını düşünən Cəbriyyə, digəri insanı öz feilinin xalığı hesab edən Mötəzilənin fikirləridir. Digər mövqe isə bu iki uc nöqtələrdəki fikirləri uzlaşdırmağa çalışan Əhli-sünnə (xüsusilə Maturidilik) ilə Şiə (İmamiyyə) məktəbinin nümayəndələrinin düşüncəsini əhatə edir. Təbii olaraq eyni məktəbdən olan alimlər arasında belə mövcud olan təfərrüat fərqlərini, izah müxtəlifliyini bir tərəfə qoysaq kəlam tarixindəki fikirlər əsasən bunlardan ibarətdir.

Mötəziləyə görə qəza-xəbər vermə və bildirmə, qədər isə bəyan mənasına gəlib yaratma mənasına gəlməz. Çünki bu, insanın qüsurlarına və arzularına görə meydana gələn feillərinin və onların məsuliyyətinin Allaha isnad edilməsini lüzumlu edir ki, bu qəbul edilə bilməz. Mötəziləyə görə insan tam iradə azadlığına sahib olmaqla öz feillərinin yaradıcısıdır.⁷ Allah ancaq yaxşını diləyər, pisi istəməz (iradə etməz). Mötəziləyə görə pisi istəmək qəbihdir. Allahdan belə bir feil meydana gələ bilməz.⁸ Mötəzilənin insanın feillərini azad bir şəkildə meydana gətirməsi fikri kəlam ədəbiyyatında təfəviz olaraq adlandırılır.

Əhli-sünnədən sələfiyyə bu mövzuya toxunmur. Əşəriyyə isə Allahın iradəsini əsas alaraq qəza və qədəri izah edir. Mövzu iman-küfr məsələsi ilə belə izah edilə bilər. İman Allahın bir nemətidir, bunu fəzlindən verir, kafiri tərək etməsi isə insanda üsyan etmə gücünü yaratması ilədir. Onların küfrdə qalmaları məcburi olmayıb diləsələr iman edə bilərlər. Əşərilər Allahın iradəsinin hər şeyi əhatə etdiyini, insanın feillərinin də Allahın hüduzsuz iradəsi çərçivəsində olduğunu irəli sürürlər. Buna görə onların əl-cəbru-l-mutavassıt (orta cəbr) anlayışını mənimsədikləri qəbul edilir.⁹

Maturidiyyəyə gəlincə bu məktəbin fikrini küfr-iman misalı ilə belə izah edə bilərik. Maturidiliyə görə isə insan cüzi iradəyə sahibdir. Allah insandan küfrü onun

⁷ Qazı Əbdülcabbar, *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, Qahirə 1996, səh. 332.

⁸ Qazı Əbdülcabbar, *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, səh. 317.

⁹ Taftazani, *Şərhu-l-əqaid*, İstanbul 1999, səh. 37.

ixtiyarı və istəyi ilə imana gücü olmaqla birlikdə diləyər. Məsiyyət (Allah üsyan, günah) və şərin iki yönü vardır. O, bir yönü ilə Allaha nisbət edilir. Bunlar Onun yaratması ilədir. O, mülkündə dilədiyini edər. Amma bu feillər başqa bir yönü ilə insana nisbət edilir. O, insanın kəsb və ixtiyarı ilə meydana gəlir. Maturidiyə görə insanın ixtiyarı feilləri ortaya çıxan alternativlərdən birini seçərək iktisab etməyə əzm etməsidir. Bu isə bir qəsd və ixtiyara bağlı olaraq Allahın onda ikinci növ qüdrəti (əl-qüdrətu-l-muyəssirə) yaratmasıyla meydana gəlir.¹⁰

Şiəliyə gəlincə qəza –qətilik, qədər isə ölçü və miqdar kimi lüğətdə ələ alınır. Qədər əşyanın ölçüsü, qəza isə baş verməsidir. Burada İmamiyyənin qəza və qədər məsələsinin də yer verildiyi ədl prinsipindən bəhs etmək yerinə düşər. Allahın ədaləti üç yerə bölünür: 1. *Təkvini* işlərdə (kainatın yaradılışında) olan ədalət. Allah hər hansı bir məxluqa onun istedad və bacarığı qədər verir. Heç vaxt icad etmə məqamında qabiliyyəti gözdən keçirmir. 2. *Təşrii ədalət*. Allah peyğəmbər göndərərək şəriət qanunları təyin edərək doğru yola hidayət edir. İnsanın gücü yetmədiyi ilə məsul (mükəlləf) tutmur. İlahi təkliflər insanın əməl edərək nəticəsinə çatmaq məqsədilə yaradılmışdır və Allah üçün heç bir xeyir və mənfəət gətirmir. Buna görə də ilahi hikmət bu təkliflərin mükəlləf şəxslərin bacarıq və qüdrəti ilə mütənasib olmasını tələb edir, çünki itaət etməyə imkan olmayan təklif boşluqdan ibarətdir. 3. *Cəzalandırma məqamında ədalət*: Allah heç vaxt mükafatlandırmaq və ya cəza vermək baxımından möminlə kafiri eyni tutmaz. Allah hər bir insana bacarıq və qabiliyyətinə görə mükafat və ya cəza verir. Allah peyğəmbər göndərməmiş insanları məsul tutmaz. Nəticə etibarilə İmamiyyəyə görə insan ixtiyar və iradəyə sahib varlıq olaraq yaradılmışdır. Allahın qəzası insanın öz iradə və gücü ilə bu və ya başqa feili yerinə yetirmək istədikdə Allahın onu gerçəkləşdirməsidir. Feil hər ikisinə aid edilmişdir. İnsanın əməllərində nə təfviz, nə də cəbr var. İnsan əməllərini təfvizlə cəbr arası bir mövqedə yerinə yetirir.¹¹ Görüldüyü kimi Maturidiyyə ilə İmamiyyə arasında bu mövqe baxımından bənzərlik vardır.

İradə bir davranışı seçərək həyata keçirmə gücünü bildirir. Rağib əl-İsfahaninin ifadəsilə, “nəfsin yerinə yetirilməsinə hökm etdiyi bir işi həyata keçirməyi istəməsi və ona yönəlməsi” deməkdir. Psixologiyada isə düşüncənin ortaya qoyduğu bir məqsədə (hədəfə) doğru getmə hərəkəti olaraq tərif edilir. Məqsəd təsəvvürü, düşünmə, mühakimə, qərar və icra iradəli bir davranışın əsas mərhələlərini təşkil

¹⁰ Saim Yeprem, **İradə hürriyeti ve İmam Matüridi**, İstanbul 1997, səh. 285-286.

¹¹ Cəfər Sübhani, **Şiə əqidələrinin əsasları**, Tehran 2001, səh. 83-101.

edir. Günümüzdə psixoloqlar bunu motivasiya, əzm, qəsd və niyyət mərhələlərinə ayırır. İradənin azad xarakter daşması üçün birincisi yalnız motivasiyaların nəticəsi olmayıb bunlardan birini seçən “mənin” qərarı olması və ikincisi isə xarakterdən meydana gələn bir qərar olmayıb əksinə irsi və qazanılmış xarakterin qatı çərçivəsini sındırıb şüurlu formada xakeri dəyişdirə bilmə qabiliyyətinə sahib azad bir qərar olması lazımdır. Zərurətlərə bağlı olmayan saf bir iradə azadlığının psixofizik baxımdan var olduğunu söyləmək asan deyil.¹² Deməli insan özünü qərarlarında azad qəbul edib “məna” bağladığı müddətcə azad iradəyə sahibdir.

Kəlam ədəbiyyatında iradə bəzən ixtiyar, məşit, qəsd, əzm kimi sözlərlə də ifadə edilmişdir. İradə, şüurlu formada seçmə gücü olub insanı davranışlarına görə məsul hala gətirir. İradə insanı əmələ yönəldən və feilin həyata keçməsində önəmli rol oynayan bir funksiya daşıyır. Qurani-Kərimdə iradə həm Allaha, həm də insana nisbət edilərək 142 yerdə fərqli formalarda qeyd edilmişdir.¹³

Qüdrət də iradə ilə əlaqəli termin olub bir varlığın hər hansı bir feili yerinə yetirmə və ya tərək etmə iradəsiylə vəsflənməsidir. Kəlam əsərlərində insan qüdrəti “istitaət” olaraq keçir. Xüsusilə Əhli-Sünnəyə görə Allahın canlı varlıqlarda yaratdığı bir araz olub ixtiyari feillər üçün istifadə edilir. Eyni termini ifadə etmək üçün istitaət, qüvvət, taqət və başqa adlar da istifadə olunur. Cəbriyyəyə görə insanın heç bir şeyə gücü yoxdur. İnsana feilləri ağacın meyvə verməsi, suyun axması, günəşin çıxması misallarında olduğu kimi nisbət edilir. Feillər cəbri olduğu üçün cəza və mükafat da, təklif də cəbrdir. Mötəziləyə görə insan güc sahibidir. İnsanın istitaəti onun bədən sağlamlığına sahib olmasıdır. İnsanın feillərinin meydana gəlməsini təmin edən güc, yəni istitaət insanda feildən əvvəl (qablə-l-fil) vardır. Allah insanın feillərinin yaradıcısı deyil. Xeyir və şərrə insan özü yaradır. Buna görə də öz etdiklərinə görə cəza və mükafat alır. Maturidilərə gəlincə iki cür istitaət vardır. 1. Fiziki orqanların sağlam olması, bu feildən əvvəl olan istitaətdir. 2. Görülən işin əxlaqi dəyər qazanması halı. Bu istitaət feillə birlikdədir (məa-l-fi'l). İkinci qisimdə yer verilmiş istitaət Allah tərəfindən yaradılır. Əşərələrə görə isə istitaət insanın özündə olmayan bir arzudur. Feillə birlikdə olub feil meydana gəldikdən sonra yox olur. Yəni bu, yaradılmış bir qüdrətdir.¹⁴

¹² Von Asterin **İradə hürriyyəti** adlı məruzəsindən (Saim Yəpremdən nəqlən, **İradə hürriyyəti və İmam Maturidi**, səh. 125-127).

¹³ Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, **Mucəmu-l-Mufəhrəs**, səh. 414-417.

¹⁴ Saim Yəpremi, **İradə hürriyyəti və İmam Maturidi**, səh. 175-227.

Mövzu ilə əlaqəli terminlərdən digəri *xəlqu-l-əfal* ifadəsinə gəldikdə Cəbriyyəyə görə insanın iradə və qüdrəti yoxdur, demək insan feillərini də yarada bilməz. Mötəziləyə görə insan güc sahibi olub Allahın insanda yaratdığı bir qüdrətlə öz feillərini azad bir şəkildə yaradır. Maturidilərə görə isə insanın feillərini yoxluqdan varlığa çıxaran Allahdır. Bununla birlikdə feillər insana şamil edilir. Çünki insan istəyərək, gücünü və iradəsini sərf edərək ixtiyari feillərini yerinə yetirir. Əşərilərə görə insanın feilləri Allah tərəfindən yaradılır. Dəlillərdən biri kimi işlərin hər zaman insanın istədiyi kimi cərəyan etmədiyi göstərilir. Əgər insan öz ixtiyarı ilə feilinin mucidi (yaradıcısı) olsaydı feilinin bütün təfərrüatlarını bilməliydi. İnsan üçün bu mümkün deyil. Bundan başqa insan öz qüdrət və ixtiyarı ilə feilinin yaradıcısı olsaydı o feili tərki etmək və yerinə yetirmək imkanına sahib olardı. Feilin yerinə yetirilməsini tərkinə tərcih edənə ehtiyac vardır. Bu da insan cinsindən ola bilməz, əks təqdirdə təsəlsül meydana gələr.¹⁵

Mövzu ilə əlaqəli başqa bir terminə olan *kəsb* isə rizq aramaq və istəmək mənalılarına gəlib fayda əldə etməyə və zərəri aradan qaldırmağa yönələn feildir. Allahın feili kəsb adlandırılmaz. Çünki O, mənfəət əldə etmək və zərər dəf etməkdən uzaqdır. İstilahi mənada bu termini ilk istifadə edən Əbu Hənifə olduğu ifadə edilir. Mötəzilə kəsbi qəbul etmir. İzah tərzlərində fərq olmaqla birlikdə Maturidiyyə və Əşəriyyə kəsbi qəbul edir. Maturidi məktəbində kəsb insanın iradə və qüdrəti ilə əlaqəli olub insanın ixtiyari feillərinə kəsb deyilir. Allahın feili isə kəsb deyil, xəlq və yaratma adlanır. Kəsb insana, yaratma isə Allaha aiddir. Feil yaratma yönündən Allahın, fayda təmin edib zərəri dəf etmə yönündən isə insanındır. İnsan, iradə və qüdrətini istifadə edərək Allah tərəfindən yaradılan feili özünə kəsb edir. Əşəri kəlamında kəsb böyük yer tutsa da açıq deyil.¹⁶

İslam düşüncə məktəblərinin mövzu ilə əlaqəli fikirlərini müqayisə baxımından təhlil edərkən Əşərinin kəsbi “hadis qüdrətin məqdura təalluqu” mənasında istifadəsinə müqabil, Maturidi, bu kəlməni “bəndənin bir şeyi ixtiyar etməsi” kimi anlayır. Feillər yaradılmaları baxımından Allahın feili, qəsd və ixtiyarı yönündən isə insanların feilləridir. Maturidinin feil anlayışında iradə və qüdrət məfhumları birlikdə nəzərdə tutulur. Qulun feili olduğuna görə iradəsi də vardır. Bu iradə bir qəsd, seçim və ixtiyardır. O halda onu yerinə yetirəcək gücü də vardır. Əşəriyə görə isə bu mənadakı iradə belə Allah tərəfindən yaradılmışdır. Maturidi isə bunu sadəcə qula

¹⁵ Cürcani, *Şərhu-l-məvaqif*, VI cild, Daru-l kutubi-l ilmiyyə, Beyrut 1998, səh. 68-89 (iradə və qüdrət bəhsləri).

¹⁶ Saim Yəpre, *İradə hürriyeti və İmam Matüridi*, səh. 215.

nisbət etməklə yetinmişdir. Sonrakı dövrlərdə “cüzi iradə” olaraq adlandırılmışdır. Maturidi məsələni psixoloji baxımından həll etməyə çalışan bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. İnsanın özünü azad hiss etdiyi müddətcə iradə hürriyyətinə sahib olduğu fikri və davranışın mərhələlərinin təhlili maraqlı doğuran bir nəzəriyyədir. Bundan başqa Mötəzilənin insanın həqiqi feili vardır, o halda qüdrəti də vardır məntiqini Maturididə də görmək mümkündür. Mütləq mənada qüdrətin Allah tərəfindən yaradıldığı fikrində isə Əşəri və Mötəzilə ilə eyni fikri bölüşür. Qüdrətin Allah tərəfindən bir nemət olaraq verildiyi fikrini isə Əşəri ilə paylaşır.

Cəbriyyənin bir məzhəb kimi ortaya çıxmasına səbəb olan amillərdən biri Qurani-Kərimdə bir çox yerdə qeyd edildiyi kimi Allahın özünü mütləq fail olaraq ifadə etməsidir. Təkvir 81/29, Hadid 57/22, Tövbə 9/51, Həcc 22/18, Nisa 4/52, Ali-İmran 3/26-27, Ənam 6/125, Bəqərə 2/253 və başqa ayələrdə Allahın mütləq gücü, iradəsi və elmi vurğulanır. Əgər cəbr anlayışı doğru olsaydı, Ənam surəsinin 6/53 və 65-ci ayələrində, Casiyə surəsinin 45/22-ci ayəsi və Kəhf surəsinin 18/7-ci ayəsində ifadə edildiyi kimi insanın dünyaya gəliş səbəbi olan imtahana ehtiyac qalmazdı.

Bu ayələri oxuyarkən Qurani-Kərimin bəzən ritorik tərzinin də olduğu unudularaq sadəcə literal (ləfzi) bir şəkildə kontekstindən qoparılaraq oxunmamalı və hərtərəfli bir yanaşma tərzini seçərək Qurani-Kərimin digər ayələrində qeyd edilən insana verilən davranış sərbəstliyi və yüklənən məsuliyyət bir tərəfə qoyulmamalıdır. Əqli baxımdan insan iradəsinin nə üçün önəm kəsb etdiyinə nəzər salmaq. İnsanın əməlləri üzərində heç bir rol olmadığı təqdirdə bu dünyada gördüyü işlərə görə axirətdə savab və ya cəza verilməsi izah edilə bilməz. Çünki insan əməllərini cəbr altında yerinə yetirməyə məcbur, heç bir iradə sərbəstliyi və azadlığı olmayan bir varlıq kimi görülərsə yüklənən dini mükəlləfiyyətlər, məsuliyyətlər, əmrlər və qadağalar bir mənə kəsb etməzdi. Qurani-Kərimdə bir çox əmr, qadağa və tövsiyələrin verilməsi insanın məsuliyyət daşdığına və bu əməlləri yerinə yetirmə və ya uzaqlaşma seçiminə sahib bir varlıq kimi qəbul edildiyini göstərir. Çünki əmr və qadağalarda tələb vardır. Tələb isə qüdrət və ixtiyara əsaslanır. Bundan başqa vəd və vəidin (mükafat və cəza) səbəbi olan savab və iqab da batil olar. Eyni zamanda peyğəmbərlərin göndərilməsinin mənası qalmaz. Çünki bu, bir dəvətdir. Dəvətdə isə ixtiyar olmalıdır.

Eyni zamanda cəzalandırma və mükafatlandırmanın da mənə daşması insanın müəyyən gücə sahib olduğuna bağlıdır. Əgər mövzuya psixoloji baxımdan yanaşsaq məmnuniyyət və peşmanlıq duyğuları haqqında düşünmək lazım gələcək. Görülən işin nəticəsində məmnun qalmayan bir insanın peşman olması başqa cür də davrana biləcəyinə dəlalət edir. Digər bir ifadə ilə həmin insanın başqa seçim imkanının da olduğunu göstərir. Məmnuniyyət duyğusu üçün də eynisini söyləmək mümkündür.

Yəni bir insan etdiyi hərəkətdən məmnun qaldıqda başqa əməli deyil məhz bunu seçdiyinə sevinər. Hər iki duyğu halı da insanın seçmədə bir payı olduğunu göstərir. Məhz bu pay insan azadlığıdır.¹⁷

Nəticə etibarilə Qurani-Kərimdə Allahın mütləq hökmrənliyini vurğulayan ayələrlə yanaşı bəndənin məsuliyyətini də ifadə edən ayələr vardır. ər-Rad 13/11, Taha 20/81-82, İbrahim 14/7 ayələrindən isə görüldüyü kimi insanlar yaxşıya doğru dəyişmədikcə Allah da onların vəziyyətini dəyişdirməz, rəhmət göstərməz. Yəni ilahi iradənin vurğulandığı ayələrdə belə insanın davranışlarından məsul olduğuna və ilahi ədalətə yer verilir. Bundan başqa insana doğru və yanlışın peyğəmbər vasitəsiylə göstərildiyi və onlardan hər hansı birini seçmə azadlığının olduğu isə Müddəssir 74/38, Nəcm 53/38-41, Zümər 39/41, 51, Fussilət 41/46, Şura 42/30, Rum 30/41, 44, İnsan 76/3 ayələrində bildirilir. Eyni zamanda yaxşı iş görməsinin insanın lehinə, pisi seçməsinin isə əleyhinə olduğu ifadə edilir. Demək ayələrə nəzər salarkən Qurani-Kərimin üslubu və ayələrin keçdiyi konteksti bir kənara qoymaq və sadəcə bu düşüncələrdən birinə dəlalət edən ayələri diqqətə almaq yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bəzən etiqadi fikirlərin populyarlaşmasında siyasət amilinin də rolunu izləmək mümkündür. Belə ki, cəbri düşüncəni sistematik şəkildə ilk dəfə Əməvi iqtidarı müdafiə etmişdir.¹⁸ Haqsızlıqların qanuniləşdirilməsi üçün və kütlələrin üsyan etməsinin qarşısını almaq üçün irəli sürülmüş bu ideya sonradan bir təsəlli teologiyasının başlanğıcını qoymuşdur.¹⁹

Lakin insan azadlığından bəhs edərkən bunun mütləq deyil, nisbi xarakter daşdığını ifadə etmək lazımdır. Elə ana bətnindəki körpənin vəziyyətindən başlasaq hələ dünyaya gəlmədən onun sağlam və ya xəstə olmasına, uzun və ya qısa boylu olmasına, gözəl və ya çirkin olmasına, ağıllı olmasına təsir edən yaşadıqları yerlərin inkişaf edib etməməsi, yoxsul və ya varlı olması, iqlim və təbiət şərtləri kimi bir çox amil vardır. İnsanın azadlıq və seçim imkanına sahib olmasını qəbul etmək onun iradəsinin Allah tərəfindən müəyyən olunmuş qanunlar çərçivəsində meydana gələn təbiət hadisələrinin və ya aid olduğu cəmiyyətin təsirində qalmadığı mənasına gəlmir.²⁰ Azadlıq, bütün bu təsirə baxmayaraq insanın təbiət, tarix, cəmiyyət və öz mənliliyinin mümkün təsirinə qarşı dirənmə, qarşı çıxma və bunları aşma gücüdür. İnsanın seçimini təyin edən və ya seçiminə təsir edən bir çox faktor vardır. Ailə,

¹⁷ Necati Öner, **İnsan hürriyeti**, Ankara 1995, səh. 30.

¹⁸ İrfan Abdülhamid, **İslamda itikadi mezhepler ve akaid esaslari**, İstanbul 1994, səh. 284-285.

¹⁹ İlhami Gülər, **Allahın ahlakiliyi sorunu**, Ankara 1998, səh. 79, 128-129.

²⁰ Necati Öner, **İnsan hürriyeti**, səh. 140.

məktəb, dostlar, içində yaşadığı cəmiyyət, adət, ənənə, əqidə kimi faktorlar insanın seçiminə təsir edən başlıca amillər arasındadır. Bunları üç qismə ayırmaq mümkündür: İnsanın ətraf mühiti, irsiyyət, tərbiyə.²¹ İnsan sosial bir varlıqdır. Həyatda qarşılaşdığı insanlarla qohumluq və ya dostluq münasibətləri varsa bu təsir daha güclü olur. Məsələyə bəzi ayələrin işığında baxsaq bir çox yerdə insanın ətrafındakılara diqqət edərək yanlış insanları dost seçməməsi tövsiyə edilir. (Ali-İmran 3/100, 149, Nisa 4/ 140, Həcc 22/25, Mümtəhinə 60/1, Nisa 4/139, Maidə 5/51) Bundan başqa Qurani-Kərimdə insanın mühitini aşma bilmə gücünün olduğu da vurğulanmışdır. (Təhrim 66/10-12) İrsiyyət faktoru haqqında genlərin insanın xarici görünüşü, sağlamlığı və hətta xarakteri haqqında valideynlərdən və digər qohumlardan nəsilən nəsle ötürülən məlumat daşdığını söyləmək mümkündür.²²

Bundan başqa Qurani-Kərimdə insana təsir edən varlıqların olduğu da bildirilir. Hər insanın bir mələk, bir də şeytan olmaqla iki yoldaşı vardır. Qur'ani-Kərim birincisinə “şahid”, ikincisinə “saiq” (sövk edən) demişdir. (Qaf 50/21) Ancaq şeytanın vəsvəsesini dinləyib dinləməmə insanın seçiminə qalmışdır. Bundan başqa insanı doğruluğa, yaxşılığa səsləyən mələklərin də olduğunu qeyd etmək lazımdır. Mələklərin bu dünyada insanlar üçün dua etdikləri əl-Mu'min 40/7-9 və əş-Şura 42/5-ci ayələrdə ifadə edilir. əl-Əhzab 33/43-cü ayədə isə onların dualarının nəticəsi olaraq saleh bəndələrin hər növ qaranlıqdan aydınlığa çıxarıldığı bildirilir.

Nəticə olaraq insanın mütləq mənada geniş bir iradə və qüdrətə sahib olan və Allahın heç bir şəkildə təsiri olmadığı feilləri olduğunu söyləmənin mümkün olmadığı kimi, insanın məcbur bir varlıq kimi əməlləri üzərində heç bir rolu olmadığını düşünmək də yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu eyni zamanda Qurani-Kərimin məzmununa zidd bir fikir olardı. Demək ki, feil, üzərində yaratma baxımından Allahın, qərar verib seçmə və yönəlmə baxımından da insanın rolu vardır. Lakin hər nə qədər həyatını planlayıb o plan üzrə hərəkət etməyə çalışan bir insan belə olsa hesablama bilmədiyi, planlarına mane olacaq hadisə və səbəblərin ola biləcəyini və bu hədəflərin bir risk daşdığını da anlayır. Bütün işlər hər zaman insanın istədiyi, xəyal etdiyi, qərar verdiyi və planladığı şəkildə alınmır və bəlkə də qədər ilahi yönünü burda axtarmaq lazımdır. Bunu da qeyd etməliyik ki, qəza və qədər və bunun bir parçası olan insan iradəsinin bütün yönləriylə izahını psixologiya, pedaqogika, genetik mühəndislik, məntiq və digər sahələrdə axtarmağa

²¹ Çiğdem Dikeçligil, **Birey, kişilik, toplum, Aile yazıları**, Ankara 1991, s. 3-4; Feriha (Balkış) Baymur, **Genel psikoloji**, İstanbul 2004, səh. 226-240.

²² M. Əli əl-Bər, **Kurani-Kerim ve modern tibba göre insanın yaratılışı**, Ankara 1996, səh. 53.

çalışsaq da davranışların meydana gəlişi və insan iradəsi haqqında müəyyən məqamdan sonra cavablardan çox cavablana bilməyən suallarla qarşılaşdıq. Bəlkə də “qədəri” kodlaşdırılmış məlumatlardan ibarət olan gen xəritəsində və ya daha kəşf olunmayan və bizim bilmədiyimiz başqa aspektlərdə axtarmaq lazımdır. Bütün bunlar “qədər bir sirr olduğu” hədisinin də anlamına zəmin təşkil edir. Lakin qədər in əsrarəngiz və açıqlaya bilmədiyimiz yönünü bir kənara qoysaq faktiki olaraq bu məsələnin sadəcə nəzəri bir problemdən ibarət olduğunu ifadə etməliyik. Hər bir insan real həyatda faktiki olaraq hansısa bir hərəkəti, feili yerinə yetirərkən bunun üzərində çox düşünmür. Başqa bir ifadəylə insan özünü azad hiss etdiyi müddətcə azaddır ifadəsi reallığa daha uyğun görünür. Hərəkətlərimizə görə məsuliyyət daşdığımızı və pis əməllərimizə görə cavab verəcəyimizi, yaxşı davranışlarımıza görə isə mükafat alacağımızı bilərək feillərimizi həyata keçirmək, amma bununla birlikdə hər şeyin sadəcə bizim əlimizdə olmadığını da fərqləndirmək bu məsələ ilə əlaqəli reallığa və nəssə (dini mətnlər) uyğun bir nəticə sayıla bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cafer Sadık Yaran, **Kötülük ve teodise**, Ankara 1997
2. Cəfər Sübhani, **Şiə əqidələrinin əsasları**, Tehran 2001
3. Cürçani, **Şərhu-l-məvaqif**, VI cild, Beyrut 1998
4. Çiğdem Dikeçligil, Birey, **kişilik, toplum, Aile yazıları**, Ankara 1991
5. Əhmədi Numan Zəki, **Qəza və qədər**, 1381, nəşr olunduğu yer yoxdur
6. Feriha (Balkış) Baymur, **Genel psikoloji**, İstanbul 2004
7. Fəzlurrəhman, **Ana konularıyla Kuran**, Ankara 1993
8. Hüseyin Atay, **Kurana görə araştırmalar**, Ankara 1997
9. İbn Mənzur, **Lisanu-l arabi-l-muhit**, Beyrut, tarixsiz.
10. İlhami Gülər, **Allahın ahlakiliyi sorunu**, Ankara 1998
11. İrfan Abdülhamid, **İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları**, İstanbul 1994
12. Qazı Əbdülcabbar, **Şərhu-l-usuli-l-xəmsə**, Qahirə 1996
13. M. Əli əl-Bər, **Kurani-Kerim ve modern tıbbə görə insanın yaratılışı**, Ankara 1996
14. Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, **Mucəmu-l-Mufəhrəs**, Tehran 1372
15. Necati Öner, **İnsan hürriyeti**, Ankara 1995
16. Taftazani, **Şərhu-l-əqaid**, İstanbul 1999

The problem of fate and divine decree (qada and qadar):

The assessment of the human will

SUMMARY

The article underlines the importance and the historical background of the problem of fate. In sum we focus our attention on the question of free will. Human will is an important aspect of this question. The article attempts to explain the fundamental character of will (*irada*), power (*qudra*), acquisition (*kasb*) and creation (*khalq*). This issue generates a great deal of debate among theologians of different schools and philosophers. We cannot discuss this problem without considering other aspects of will; especially affect of divine will to human's action. Both divine and human will's research is necessary to gain a full picture of the situation. The structure of human will is complex and this article illuminates factors affecting human's actions. Researchers remain in the dark about all aspects of this problem and it has not solid solution till now.

Проблема свободной воли в рамках проблемы судьбы

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается важность проблемы судьбы. Основное внимание в статье уделено свободе воли. Человеческая воля является важным аспектом этого вопроса. В статье объясняется фундаментальный характер *судьбы, воли, всемогущества и создания*. Этот вопрос порождает много споров среди теологов различных школ и философов. Мы не можем обсуждать эту проблему без учета других аспектов воли, особенно влияния божественной воли к человеческим деяниям. Исследование божественной и человеческой воли является необходимым, чтобы получить полное представление о ситуации. Структура человеческой воли сложна и эта статья освещает факторы влияющие человеческим деяниям. Ученые не до конца изучили всех аспектов этой проблемы и этот вопрос до сих пор не имеет твердого решения.

Çapa tövsiyə edən: i.f.d. A.M. Şirinov

Bu məqalə BDU (2011-2012 tədris ili üçün)

“Universitetdaxili 50+50 qrant programı” layihəsinə əsasən yazılmışdır.